

ਪ੍ਰਭਾਤ ਕਾਲ ੬

સમગ્રલક્ષી તારણો:

ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યની વાત આવે એટલે સીધી રીતે સૌ કોઈને એક જ નામ યાદ આવે: ડૉ. બળવંત જાની. ડૉ. બળવંત જાનીએ બ્રિટન અને અમેરિકાના પ્રવાસો કરી ત્યાં રહેતા ગુજરાતી સાહિત્યકારોના સાહિત્યનું સંપાદન કરી આપ્યું એ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય તેમનું હંમેશા ઋણી રહેશે. ૨૦૦૯થી તેમની પાસેથી ડાયસ્પોરાના સંપાદનો મળવાના શરૂ થયાં છે. આ સંપાદનો થકી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ડાયસ્પોરિક સાહિત્યના મંડાળ થયા એવું વિધાન કરીએ તો કદાચ અતિશયોક્તિ નહીં કહેવાય. પણ હું આ બધા સંપાદનોમાંથી પસાર થયો ત્યાર પછી મને જોવા મળ્યું કે ડૉ. બળવંત જાનીએ ડાયસ્પોરા અને ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય વિશે કોઈ સ્વતંત્ર લેખ કર્યો નથી કે કોઈ પુસ્તકમાં પણ સ્વતંત્ર પ્રકરણ સ્વરૂપે આવી વાત નથી કરી. હા, છૂટીછવાઈ ચર્ચાઓ ક્યાંક ક્યાંક તેમણે કરી છે. જેથી થયું એવું છે કે ગુજરાતી સાહિત્યને ડાયસ્પોરિક સાહિત્યથી તેમણે પરિચય તો કરાવ્યો પણ આ સાહિત્યની તેમણે કોઈ ચોક્કસ વિભાવના આપી ન હોવાથી સર્જકો અને વિવેચકોમાં ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય સંદર્ભે ઘણાં બધાં પ્રશ્નો ઊભા થયેલા દેખાય છે. વળી, આ સંપાદનોમાંથી પસાર થયા પછી એવું પણ લાગ્યું છે કે આ સંપાદનોમાં સમાવાયેલી કૃતિઓમાંની બધી જ કૃતિઓ ડાયસ્પોરિક નથી. કોઈ સર્જકના સમગ્ર સર્જનમાંથી માત્ર ડાયસ્પોરિક લાક્ષણિકતાઓ પ્રગટતી હોય તેવી કૃતિઓને જ અલગ તારવવામાં ક્યાંક ઉણપ જોઈ શકાય છે. અંગત પણે મને એવું પણ લાગ્યું છે કે ડાયસ્પોરિક સાહિત્યને અલગ તારવતી વખતે ડૉ. બળવંત જાનીની ચાળણી થોડી મોટી કાંળા વાળી રહી છે. જેથી કરી ડાયસ્પોરિક ન હોય તેવી કૃતિઓને પણ તેમણે ડાયસ્પોરિક ગણાવી પોતાના સંપાદનોમાં સમાવેલી છે. આથી મને લાગ્યું કે ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યની એક ચોક્કસ વિભાવના હોવી જોઈએ. આથી મેં આ સંશોધન હાથ ધરેલું. મને આશા છે કે મારા સંશોધનના પ્રથમ પ્રકરણ વાંચ્યા પછી ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય વિશે ઊભા થતાં પ્રશ્નોમાં ચોક્કસ ઘટાડો થશે.

અહીં પ્રથમ પ્રકરણમાં વિભાવના આપ્યાં પછી મારે સર્જકો પસંદ કરવાના હતા. તેથી મેં બળવંત નાયક, ભાનુશંકર વ્યાસ, દીપક બારડોલીકર અને પન્ના નાયકને પસંદ કર્યા. આ જ ચાર સર્જકો પસંદ કરવા પાછળનો પણ એક ચોક્કસ હેતુ હતો. બળવંત નાયક ગુજરાતથી આફ્રિકા થઈ બ્રિટનમાં સ્થાયી થયેલા સર્જક છે. તેમના સાહિત્યમાં આફ્રિકા અને બ્રિટનની છબી પ્રગટતી જોઈ શકાય છે. ભાનુશંકર વ્યાસ પણ ગુજરાતના વાંકાનેરથી મુંબઈ થઈ આફ્રિકા અને છેલ્લે બ્રિટન જઈ વસેલા. પણ તેમનાં સાહિત્યમાં બ્રિટન કરતાં આફ્રિકાની છબી વધારે પ્રગટતી જોવા મળે છે. વળી, આ બન્ને સર્જકો દ્વિસ્થળાંતરીતો છે. તેમનું પ્રથમ વખતનું સ્થળાંતર સ્વૈચ્છિક જ્યારે બીજી વખતનું સ્થળાંતર અનૈચ્છિક પ્રકારનું છે. તેમણે આફ્રિકા અનાયાસે છોડવું પડેલું હોવા છતાં આફ્રિકા પ્રત્યે તેમને વધારે લગાવ હોય તેવું તેમના વિસ્થાપન થયા પછીના

સાહિત્યમાંથી જાણવા મળતું નથી જ્યારે એવું દીપક બારડોલીકરના સાહિત્યમાં છે. દીપક બારડોલીકર ભારતના ભાગલાનો ભોગ બનેલા સર્જક છે. તેમના સાહિત્યમાં ભારત પાકિસ્તાન ભાગલાની ગોઝારી ઘટનાઓની સ્મૃતિઓ છે. આમ, તેમને અનૈચ્છિક કારણોસર સ્થળાંતર કરવું પડેલું છે. આ સમગ્ર ઘટનામાં તેમને પોલીસ, કોર્ટ, સરકારી કચેરીઓથી માંડી જેલવાસના અનુભવો પણ કરવા પડેલા છે. આથી તેમના સાહિત્યમાં પાકિસ્તાનની ઝલક જોવા મળે છે. ચોથા અને છેલ્લા સર્જક પન્ના નાયક છે. તેમણે સ્વૈચ્છિક કારણોસર સ્થળાંતર કર્યું છે. બદલાતાં સમય પ્રમાણે ડાયસ્પોરાની વિભાવના પણ બદલાઈ રહી છે ત્યારે સ્વૈચ્છિક સ્થળાંતર કરનારાઓ માટે પણ આ સંજ્ઞા પ્રયોજાઈ રહી છે ત્યારે મને લાગ્યું કે મારે પણ ચોથા સર્જક એવા પસંદ કરવા જોઈએ જેમણે સ્વૈચ્છિક કારણોસર સ્થળાંતર કરેલું હોય. આથી પન્ના નાયકને પસંદ કર્યા. પન્ના નાયક મુંબઈથી અમેરિકા સ્થાયી થયેલા છે. આથી તેમના સાહિત્યમાં અમેરિકા સીધી રીતે આવે છે, અમેરિકાની સંસ્કૃતિ આવે છે. વળી, પહેલા ત્રણેય સર્જકો પુરુષ સર્જકો હતા જ્યારે પન્ના નાયક સ્ત્રી સર્જક છે એ દૃષ્ટિએ પણ પન્ના નાયકનું આગવું મહત્ત્વ છે. તેમના સાહિત્યમાં આવતી સ્ત્રી બાકી બધા સર્જકોના સાહિત્યમાં આવતી સ્ત્રી કરતાં અલગ છે. આમ, ચારેય અલગ અલગ પૃષ્ઠભૂમિના સર્જકોને પસંદ કરવાનો આશય હતો.

બળવંત નાયક અને ભાનુશંકર વ્યાસને ડૉ. બળવંત જાની ડાયસ્પોરાના આદ્ય સર્જકો ગણે છે એટલે પણ ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યની વાત કરતી વખતે મારે એમના વિશે વાત કરવી જોઈએ એવું મને લાગ્યું. આ ચાર સર્જકોમાંથી પન્ના નાયક હાલના સમયે ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ મોટું અને પ્રચલિત નામ ગણાય છે. તે તેમના કાવ્યો અને વાર્તાઓના લીધે. દીપક બારડોલીકરનું ગઝલ ક્ષેત્રે સારું એવું પ્રદાન છે. બાકીના બે સર્જકો મૂર્ધન્ય છે. હાલે તેઓ આપણી વચ્ચે રહ્યાં નથી પણ બળવંત નાયક તેમની નવલકથાઓના લીધે તો ભાનુશંકર વ્યાસ તેમના કાવ્યોના લીધે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇયિહાસમાં યાદ રાખવા પડે તેવા નામો છે.

છેલ્લે એટલું જ કહીશ કે, અનુઆધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય કોઈ સ્પષ્ટ ધોરીમાર્ગ ઉપર ચાલવાને બદલે નારીચેતના, દલિતચેતના, નગરચેતના, ગ્રામીણચેતના વગેરે જેવા અલગ અલગ પ્રવાહોમાં વિભાજિત થઈને વહે છે. તેમાંનો એક મહત્ત્વનો પ્રવાહ ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય છે. ડાયસ્પોરિક સાહિત્યની વિભાવના બીજા પ્રવાહો જેટલી હજી સ્પષ્ટ થઈ નથી, તેનું કારણ એ છે કે મહત્ત્વના સર્જકો, વિવેચકો, સંપાદકો અને સંશોધકોની દૃષ્ટિ આ સાહિત્ય ઉપર પડી નથી કે તેના વિશે બાકીના પ્રવાહો જેટલું સંશોધન કાર્ય પણ થયું નથી. હાલે ગુજરાતી ભાષામાં સર્જન કરતાં હોય તેવા ઘણાં સર્જકો ભારત છોડી અન્ય ઉપખંડોમાં નિવાસ કરે છે તેમની પાસેથી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યને ઘણી અપેક્ષાઓ રહેશે. અંતે હું મારા તારણો નીચે રજૂ કરું છું:

- ‘ડાયસ્પોરા’ એ સીધી રીતે સ્થળાંતર સાથે જોડાયેલી ઘટના છે.
- ‘ડાયસ્પોરા’ એ કાયમી સ્થળાંતર છે. ટૂંકાગાળાના પ્રવાસીઓને આ સંજ્ઞામાં સમાવી ન શકાય.
- સ્થળાંતરના બે પ્રકારો છે: સ્વૈચ્છિક અને અનૈચ્છિક.
- ‘ડાયસ્પોરા’ સંજ્ઞાના મૂળ યહૂદીઓના દેશનિકાલ સાથે જોડાયેલ છે. સમયાંતરે તેમાં પરિવર્તન આવતું ગયું છે અને કોઈપણ વ્યક્તિ કે સમૂહના દેશનિકાલ સંદર્ભે તેનો ઉપયોગ થતો રહ્યો છે.
- હાલના સમયે સ્વેચ્છાએ દેશ છોડનાર વ્યક્તિ સંદર્ભે પણ ‘ડાયસ્પોરા’ સંજ્ઞા વપરાય છે.
- હવે સમય આવી ગયો છે કે આંતર-રાજ્ય થતાં સ્થળાંતરને પણ ‘ડાયસ્પોરા’ની વિભાવનામાં સમાવી લેવા જોઈએ.
- ‘ડાયસ્પોરા’ વ્યક્તિગત સંજ્ઞા છે; એટલે સાહિત્ય માટે ‘ડાયસ્પોરા સાહિત્ય’ એવી સંજ્ઞા પ્રયોજવાના બદલે ‘ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય’ સંજ્ઞા પ્રયોજવી જોઈએ.
- ‘ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય’ એ અનુભવ, વાસ્તવિકતાનું સાહિત્ય છે.
- ડાયસ્પોરિક સાહિત્યમાં વતનપ્રેમ કે ઘરઝુરાપો હોઈ શકે છે, પરંતુ વતનપ્રેમ અને ઘરઝુરાપાનું દરેક સાહિત્ય ડાયસ્પોરિક હોતું નથી.
- દરેક ડાયસ્પોરાને વતન છોડ્યા પછી વતનની યાદ આવે જ એવું જરૂરી નથી. આવું ત્યારે બને છે જ્યારે સ્વદેશમાં તેના હુન્નરની કદર ન થતાં તે સ્વદેશ છોડી પરદેશ જઈ ખ્યાતી પામે.
- કોઈ વ્યક્તિને દેશ બહાર કાઢી શકાય છે પણ એ વ્યક્તિમાંથી દેશને બહાર કાઢી શકાતો નથી.
- મોટાભાગના ગુજરાતીઓએ કરેલું સ્થળાંતર સ્વૈચ્છિક પ્રકારનું છે.
- ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યમાં ઇયત્તાની દૃષ્ટિએ ઉણપ વર્તાય છે.